CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE VEGHEL

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 4

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 12

4. Infrastructuur 13

5. Nederzettingsstructuur 15

6. Stedebouwkundige typologie 21

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 24

8. Objectgegevens 28

9. Literatuur 88

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Veghel maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen.
Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1989 door dhr. drs. J.C.M. Michels.

's-Hertogenbosch, februari 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept

gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Veghel is gesitueerd in noord-oost Noord-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P. regio "'s-Hertogenbosch". Naast de kom Veghel omvat de gemeente de kerkdorpen Mariaheide, Zijtaart en Eerde, benevens enkele buurtschappen met verspreide agrarische bebouwing zoals Dorshout, Driehuizen, Ham, Havelt, Zondveld, Hooge- en Lagebiezen en Doornhoek.
De gemeentegrens volgt een deels kunstmatig, deels natuurlijk bepaald tracé. In het noord-westen van de gemeente volgt de grens het beloop van de Aa (vóór de normalisatie, voltooid in 1938), verder naar het oosten de Beekgraaf, zodat op natuurlijke wijze een afscheiding met de gemeente Heeswijk-Dinther wordt verkregen. Vervolgens wordt de (eveneens noordelijk gelegen) grens met de gemeente Nistelrode, lopend door het lagere broekgebied, gevormd door het kaarsrechte beloop van de Scheiweg. De oostelijke grens, bij het kerkdorp Mariaheide gelegen, separeert het Veghelse grondgebied van dat van Uden. De grens heeft hier een wat grilliger beloop over de ontgonnen heide. Ook de meer zuidelijk gelegen oostelijke grens loopt door dit voormalige heidegebied en scheidt Veghel van Erp. Ten zuiden van Ham volgt de grens de loop van de Aa vóór de normalisatie. Eenmaal aan de andere zijde van de Zuid-Willemsvaart loopt de grens naar het zuiden alwaar het grondgebied van de gemeente een driehoekige uitstulping heeft. Veghel grenst hier aan de gemeente Lieshout. De grens loopt hier bijna rechtlijnig door het gebied van de Lieshoutse Heide. In het westen, waar de gemeente St.-Oedenrode ligt, volgt de grens voor lange tijd de Biezenloop en de Scheiweg. Bij het kerkdorp Eerde vond in 1966 een grenscorrectie tussen de gemeenten Schijndel, St.-Oedenrode en Veghel plaats, waardoor Eerde, dat tot deze tijd op het grondgebied van de drie gemeenten lag, voortaan in zijn geheel tot Veghel behoorde. De grens loopt vervolgens op grillige wijze door het Wijbossche Broek in het dal van de Aa.
De grenzen omvatten een oppervlakte van 4297 ha., waarop op 1-1-'88 25506 inwoners gehuisvest waren.

1.2. Ontwikkeling

De oudste sporen van bewoning in het gebied van de huidige gemeente stammen uit de Romeinse tijd. In de 19e eeuw trof men er Romeinse munten en Gallo-Romeinse urnen aan.
Tijdens de Middeleeuwen behoorde het gebied lange tijd tot het domein van de hertogen van Brabant. Het ressorteerde onder de Meierij van 's-Hertogenbosch, Kwartier van Peelland. Bekend is dat hertog Jan II van Brabant in 1310 woeste gronden in cijns gaf aan de parochianen van 'Vechele'. Later werd Veghel met Erp verheven tot heerlijkheid. Vanaf 1415, maar mogelijk al eerder, bewoonden de pandheren het kasteel Frisselstein te Veghel. Na 1648 behoorde de plaats tot het Generaliteitsland Staats-Brabant. De Staten-Generaal handhaafden de oude administratieve indeling in kwartieren in de Meijerij. Tot de Franse inval in 1794-'95 zou deze situatie blijven bestaan. De bestuursinrichting die per keizerlijk decreet in 1810 werd ingevoerd had tot gevolg dat Veghel tot 1821 deel uitmaakte van het arrondissement Eindhoven. Burgemeester en provisioneel fungerend gemeentebestuur werden na de instelling van de nationale zelfstandigheid (1813) aangesteld. In 1821 volgde er een nieuwe bestuurlijke inrichting, waarbij de gemeente Veghel bij het districtsambt Helmond werd ingedeeld.

Veel bedrijvigheid in de gemeente bracht de aanleg van de Zuid-Willemsvaart (1821-1826) met zich mee. In opdracht van het gemeentebestuur werd een verbindingskanaal met Veghel gegraven. Ook werd de spoorlijn Boxtel-Gennep geopend, met een station ten noorden van de kom van Veghel. Dit alles had tot gevolg dat grote bedrijven zich te Veghel vestigden. Mede door de ontginning van de woeste gronden in de gemeente nam de bevolking sterk toe. Vooral na 1945, door de groei van de voedingsindustrie, vestigden zich velen in de stad. Grote uitbreidingen van woonwijken en industrieterreinen zijn daarvan het gevolg geweest.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Soorten

De geologische formaties die in Veghel aan de oppervlakte komen dateren uit het Pleistoceen en het Holoceen. De oudere Pleistocene afzettingen die door de rivier de Maas in de vorm van de z.g. Maasterrassen zijn afgezet, liggen, net als afzettingen uit Tertiair en Secundair, onder de oppervlakte. Wel treft men in het zuidelijk en noord-oostelijk deel van de gemeente jongere pleistocene afzettingen aan, die deel uitmaakten van het z.g. Middenterras van de Maas. Dit terras is hier afgezet op het enigszins gedaalde Hoogterras en bestaat uit fijnkorrelige tot zeer fijnkorrelige zandgronden met zandige klei- en veenlagen. Plaatselijk vormen deze waterhoudende lagen een slappe ondergrond. Ook hebben verstuivingen plaatsgevonden, zodat stuifzandterreinen en stuifduinen zijn gevormd, voornamelijk bij Eerde en Krijtenburg.
Het Laagterras van de Maas, waardoor het grootste gedeelte van de Veghelse bodem wordt ingenomen, is in het Pleistoceen ontstaan. Deze formatie, die in hoofdzaak bestaat uit horizontaal gelaagde fijne zanden (op iets grotere diepte uit grovere zanden en grind), staat bekend als de "Formatie van Veghel". De gemiddelde dikte van het pakket is zo'n 10 meter.
Van Holocene oorsprong zijn de eerder vermelde zandverstuivingen, die nog steeds optreden. Tot de groep van Holocene afzettingen behoren ook de beekafzettingen in het dal van de Aa. Het riviertje heeft een breed dal ingesneden, op sommige plaatsen meer dan 750 meter breed. Voornaamste oorzaak hiervan is de later te bespreken slechte afvoercapaciteit van de Aa. Ten zuiden van de kom Veghel komt in het dal nog moerasveen voor, hoewel het overgrote gedeelte van de grond aldaar ten behoeve van de agrarische productie en de bouw van woonwijken is verbeterd. Noordelijk van Veghel zijn beekafzettingen met een meer zanderige structuur afgezet, die door ijzerformaties voor de landbouw niet zo geschikt zijn. Ook de in het verleden veelvuldig optredende overstromingen speelden hier parten.

2.2. Hoogte en afwatering

De gemeente Veghel behoort geografisch gezien tot het begraven schollen- en dekzandgebied van midden- en noord-Limburg en Noord-Brabant. Dit ten gevolge van tectonische bewegingen gevormde gebied van horsten en slenken, heeft lagere en hogere stroken die ten opzichte van elkaar langs de breuklijnen zijn gedaald of verheven. De sterke niveauverschillen die dit tot gevolg had zijn door de fluviatiele en aeolische afzettingen gedurende vele duizenden jaren teniet gedaan. Over het algemeen is de oppervlakte van de gemeente dan ook vlak, afgezien van de al eerder vermelde verstuivingen. Verder wisselen de ietwat hoger gelegen essen af met de lager gelegen weilanden. Dit alles heeft tot gevolg dat op de hoger gelegen zandgronden in de gemeente, de zuidelijke Veghelse Hoek, een hoogte bereikt wordt van 12.7 m. + N.A.P.. Ook de zandverstuivingen in het zuid-westen van de gemeente hebben die hoogte. Naar het dal van de Aa toe neemt deze geleidelijk af tot tussen de 9.6 en 10.7 m. + N.A.P..

Het dal van de Aa bevindt zich tussen de 8 en 9 meter + N.A.P.. Naar het noord-oosten, in de richting van de ontgonnen heidegebieden, neemt de hoogte weer toe, tot ca. 10.5 m. + N.A.P. bij Mariaheide.
Het grondgebied van de gemeente Veghel watert vrijwel volledig af op de Aa, en valt daardoor onder het waterschap "Het stroomgebied van de Aa", dat samen met het waterschap "De Dommel" het grootste deel van zuid-oost Noord-Brabant omvat. Een klein gedeelte van de gemeente ten zuid-westen van Zijtaart valt onder het stroomgebied van de Dommel, terwijl het gebied direct ten zuid-westen van de Veghelse kom door middel van een uitwateringssluis op de Veghelse haven afwatert, die in open verbinding staat met de Zuid-Willemsvaart.
De rivier de Aa speelt een belangrijke rol in de oost-Brabantse waterhuishouding. Via vele zijstroompjes en zijtakken van deze rivier, zoals de over Veghels grondgebied stromende Biezenloop en Beekgraaf, watert een kleine 90.000 ha. op de Aa af. Het langzaam hellende gebied van zuid-oostelijk Noord-Brabant heeft een sterke meandervorming van de Aa, die bij de Dieze in 's-Hertogenbosch uitmondt, tot gevolg gehad. De ronduit slechte waterafvoer heeft de opkomst van de landbouw in het beekdal parten gespeeld. Lodewijk Napoleon had daarom al plannen voor kanalisatie van deze lastige rivier. De uitvoering daarvan werd verhinderd door Lodewijk Napoleons aftreden in 1810. Pas tegen de Tweede Wereldoorlog werd de normalisatie een feit. Tot de 19e eeuw stonden er onder andere bij Aarle-Rixtel, Stipdonk, Erp en Dinther watermolens op de rivier, waardoor het water werd opgestuwd. Dit had regelmatige overstromingen tot gevolg. Toen aan het einde van de 19e eeuw deze molens gesloopt werden, bleven bij Veghel toch de overstromingen aanhouden. Ook de brug bij Veghel kon bij groot wateraanbod de doorstroming bemoeilijken, waardoor de zuidelijk daarvan gelegen beemdgronden veel wateroverlast hadden. Pas na de normalisatie was het gevaar bezworen. Deze overstromingen werden mede veroorzaakt door de enorme bovenloopse ontginningen, die met zich meebrachten dat de bovenloop van de rivier en haar zijstroompjes na normalisaties en andere cultuurtechnische werken grote hoeveelheden water loosden op de nog niet genormaliseerde benedenloop.

3. Grondgebruik

In de loop der eeuwen hebben zich te Veghel ingrijpende ontwikkelingen met betrekking tot het grondgebruik voorgedaan. Aanvankelijk werd men door het brede dal van de Aa met zijn onvruchtbare bodem en de uitgestrekte heide gedwongen om akkerbouw te bedrijven op de hogere oeverwallen van de Aa. De oude akkerbodems, de z.g. 'bolle akkers' zijn dan ook voornamelijk hier te vinden, met name ten zuiden van de wijk Zuid, uitstrekkend tot Havelt. Ook bij oud-Zijtaart lagen akkerbodems van enige omvang. Deze worden sinds 1824 doorsneden door de Zuid-Willemsvaart. De uitgestrekte dekzandvlakken ten oosten van Veghel zijn, mits er voldoende afwaterings-mogelijkheden zijn, ook vruchtbaar. Op deze ten dele verspoelde vlakten treft men af en toe een dekzandrug aan, al dan niet met oud bouwlanddek. Direct ten oosten van de kom van Veghel trof men uitgestrekte akkerbodems aan, die vooral na 1970 zijn afgegraven en met nieuwbouw-wijken bebouwd. Noordelijk van de kom zijn deze ruggen met oude akkerbodems nog intact bij Dorshoek. Verder van de rivier treft men ze aan bij Eerde en, meer oostelijk, bij Driehuizen en Ven.
Ook de beekdalgronden waren in gebruik. Deze waren, indien de waterstand dat toeliet, geschikt als hooi- en weilanden. Zo had men in de directe omgeving van de nederzettingen de beschikking over hogere- en lager gelegen gronden, hetgeen van groot belang was voor de agrarische productie.
Reeds vroeg maakte men een aanvang met de ontginning van de uitgestrekte heidevelden.

Gebruikte men aanvankelijk deze arme, vochtige gronden slechts voor het steken van plaggen voor de potstal en als grasland voor het vee, reeds in de vijftiende eeuw spreken bronnen van meer systematische ontginningen. In die tijd wordt de "Weijhoeve" gesticht, die tussen Veghel en Mariaheide, aan de toenmalige grens tussen akkerbodems en heide, in naam nog voortleeft.
In de achttiende eeuw besluit het Veghelse dorpsbestuur de heide bij Mariaheide in percelen te gaan verkopen, om de ontginning te bevorderen. Het uitgestrekte heidegebied tussen Veghel en Uden wordt langzaam in cultuur gebracht. In 1760, zo geven bronnen te kennen, bestaat de ontginningshoeve "Bouwlust", in 1792 spreekt men over "de Hintelhoeve aan de straat" (bedoeld wordt de weg Veghel-Uden) en ook van het 'heidekrakersgehucht' (zie A. Steegh, 1978) "aan de Driehuizen". Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart was men in staat op grote schaal meststoffen, met name uit Holland, aan te voeren om zodoende de ontgonnen gronden enigszins te verrijken, daar de schamele mestopbrengst uit de potstal daarvoor nauwelijks soelaas bood. In de 19e en 20e eeuw verdwijnt zo een groot gedeelte van de heide voor akker- en weideland, soms, op de meest arme gronden, afgewisseld met smalle bospercelen. Schaarse restanten van de heide zijn hedentendage nog te vinden bij de grens met St.-Oedenrode. In de omgeving van Mariaheide en Zondveld, is deze nu totaal verdwenen. Het intensieve veeteeltbedrijf floreert hier nu. Met name onder Zondveld, waar sprake is van zeer jonge ontginningen, maar ook in Mariaheide, treft men in vergelijking met de gebieden met oude akkerbodems een zeer ruime en regelmatige percelering aan.

Door de grootschalige naoorlogse uitbreidingen van Veghel zijn grote oppervlakten landbouwgrond, met name in de gebieden 'De Bunders' en 'De Dubbelen', bestemd voor woon- en industriegebieden. De landbouwgronden zijn daarom meer aan de randen van de gemeente te vinden.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

De kom van Veghel is ontstaan op een kruispunt van vijf wegen. Dit is onder andere het gevolg van het feit dat de vroeger zo onstuimige Aa op deze plaats relatief gemakkelijk kon worden overgestoken. Te Veghel kruisen de belangrijke wegverbindingen 's-Hertogenbosch-Helmond en Eindhoven-Grave elkaar. De oude weg van 's-Hertogenbosch via Berlicum, Heeswijk en Dinther naar Veghel en Helmond verloor aan betekenis na de aanleg van de parallelweg aan de Zuid-Willemsvaart. Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant hadden in 1843 besloten deze klinkerweg van 's-Hertogenbosch over Veghel naar Gemert aan te leggen. In een later stadium werd ook Uden daarop aangesloten via de weg naar Mariaheide.
De oude verbinding met de provinciale hoofdstad werd tussen 1828 en 1846 verhard en verbeterd. Zoals veel regionale en interregionale wegen in de gemeente is het tracé van deze weg nog grotendeels van middeleeuwse oorsprong. Tussen 1832 en 1844 werd ook de weg naar Schijndel verbeterd. De aanwezigheid van de Aa, die tussen Veghel en Schijndel ligt, heeft lange tijd ook tot gevolg gehad dat de verbindingen van de gemeente met het westen erg slecht zijn geweest. De houten brug in de kom van Veghel werd in 1864 vervangen door een gemetselde stenen brug. In 1883 werd de weg naar Schijndel verhard. Te Eerde werden in dat jaar enige straten geplaveid. In 1854 kreeg de verbinding Veghel - Uden - Oss - Ravenstein de status van provinciale weg en werd begrint. Naar Vorstenbosch (gelegen tussen Veghel en Nistelrode) werd in 1896 een kunstweg aangelegd. De weg naar het zuidelijke Zondveld, over Doornhoek en Zijtaart, werd reeds in 1890 bestraat. Sinds 1827 werd tussen Doornhoek en Veghel een geregeld voetveer over de Zuid-Willemsvaart onderhouden.

Behalve de brug over de Aa tussen Hoofdstraat-Markt en Hoogstraat bestond er in de vroege 19e eeuw ook al de zg. Mestbrug in de Leest, het voormalige agrarische gebied direct ten zuiden van de kom van Veghel. Deze houten brug werd in de 19e eeuw nog diverse malen vervangen. Opmerkelijk zijn ook enige kleine betonnen bruggetjes, die kort vóór de tweede wereldoorlog in de gemeente werden aangelegd, voornamelijk over de parallelsloten van de Zuid-Willemsvaart.
Na 1945 heeft de verbetering van de regionale wegen een grote vlucht genomen. De provinciale weg Eindhoven-Veghel-Grave loopt niet meer door het centrum van de stad doch ten zuiden daarvan. Ook de verbindingen met Uden en Schijndel zijn verbeterd en danig verbreed. Het tracé is op bepaalde plaatsen omgelegd. Dit geldt ook voor de verbindingsweg naar Erp. Ook hier is sprake van een gedeeltelijk nieuwe tracering, zodat het doorgaande verkeer niet door Ham en Havelt hoeft te worden geleid.

4.2. Spoorwegen

Tussen 1873 en 1878 legde de Noord-Brabantsch-Duitsche Spoorweg Maatschappij de lijn Boxtel-Wesel aan. Via Veghel, Uden, Gennep en Goch reden over deze spoorlijn de internationale treinen die het vervoer van reizigers van Londen via Vlissingen, Boxtel en Wesel naar Duitsland, Oostenrijk en verder verzorgden. De exploitatie vlotte echter niet zoals men verwacht had, en in 1925 kwam het Nederlandse gedeelte van de lijn in handen van de SS, die haar spoorwegennet sedert 1917 gezamenlijk met de H.S.M. onder de naam 'Nederlandsche Spoorwegen' exploiteerde. In 1872 opende men even ten noorden van de Veghelse kom een stationsgebouw, dat benevens een woning voor de stationschef ook enige lokalen voor de stationsdienst bevatte.
Het baanvak bij Veghel, dat al sinds langere tijd uitsluitend voor goederenvervoer wordt gebruikt (met name graantransporten voor de veevoederindustrie), is vanaf Veghel in oostelijke richting naar Uden reeds opgebroken, maar nog zeer nadrukkelijk in het landschap aanwezig. De spoorlijn loopt in west-oostelijke richting. Na de Zuid-Willemsvaart gekruist te hebben (tegenwoordig gebeurt dat per hefbrug), alwaar het station Veghel-haven via een raccordement te bereiken was (in verband met de drukke overslag van goederen), steekt de lijn de Aa over. De spoorbrug uit 1875 is daar nog aanwezig. Bij station Veghel vertakt zich de -tegenwoordig enkel-, maar voorheen deels dubbelsporige- lijn in een klein rangeer- en laad/los emplacement. Via het voormalige heideveld tussen Veghel en Mariaheide verlaat het spoor de gemeente. De rails liggen daar wat hoger dan het omliggende landschap. Het zand voor het talud haalde men met een -tijdelijk- smalspoor uit afgravingen in de omgeving. Te Veghel zijn zo verschillende kleine afgravingen ontstaan, nog steeds zichtbaar tussen Veghel en Mariaheide.
De spoorlijn loopt acht kilometer over Veghels grondgebied. Veel van de oude gelijkvloerse wegovergangen zijn door het in onbruik raken van de lijn bewaard gebleven. Daarom vindt men er ook een redelijk aantal spoorwegwachtershuisjes.
Tot ca. 1930 was Veghel een druk knooppunt van tramverbindingen. Vanaf 1880 plande men de aanleg van de stoomtram 's-Hertogenbosch-Veghel-Helmond. In 1883 werd de lijn geopend en vanaf 's-Hertogenbosch kwam de lijn via Heeswijk-Dinther de gemeente Veghel binnen. Na de spoorlijn gekruist te hebben vond deze lijn tot 1884 haar eindpunt bij tramstation "De Gouden Leeuw" aan de Molenstraat. De oude tramremise van deze lijn is nog gedeeltelijk bewaard gebleven in het B.B.A. station aan de Stationsstraat. Na 1884 kwam ook de zuidelijke verbinding met Helmond gereed, eveneens geëxploiteerd door de "Trammaatschappij 's-Hertogenbosch-Helmond"(S.B.H.). Een tweede lijn, van Veghel via Uden naar Oss, geëxploiteerd door de "S.A. Compagnie de Chemins de Fer Provinciaux Néerlandais" kwam gereed in 1885. In 1899 nam de S.B.H. deze lijn over. In 1914

wordt het hoofdkantoor van de tot "Maatschappij 's-Hertogenbosch-Helmond-Veghel-Oss" omgedoopte trammaatschappij naar Veghel overgeplaatst. Reeds eerder, in 1897, opende de "Tramweg Maatschappij de Meijerij" de verbinding Veghel-Sint-Oedenrode-Eindhoven. Het tramstation aan de Sluisstraat, nabij de zwaaikom van de haven, vormde de Veghelse halte van deze lijn. Het kantoortje van de maatschappij was gehuisvest in het eveneens aan de Sluisstraat liggende brandspuithuisje. De tramremise bestaat ook nog, aan de Hezelaarstraat. In de jaren '20 en '30 verdwenen alle tramverbindingen in het Brabantse. Het vervoer werd overgenomen door vrachtwagen en autobusdiensten. De tramrails bleven in sommige straten in het Veghelse centrum nog tot 1944 liggen. Doordat de importantie van het vervoer over de weg toenam, werd te Veghel door de B.B.A. nog vóór de tweede wereldoorlog een betonnen stalling en werkplaats gebouwd, naast de voormalige S.B.H. remise aan de Stationsstraat.

4.3. Waterwegen

Door sterke meandervorming en onregelmatige waterafvoer was de rivier de Aa slechts voor kleine schepen bevaarbaar. Ook tijdens de Middeleeuwen werd de rivier gebruikt voor de aanvoer van mest en turf per schip. De Zuid-Willemsvaart nam deze rol (na de aanleg in 1822-1826) geheel over. Ondanks enkele problemen bij de aanleg van het kanaal leverde het een uitermate belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van Veghel. Door de grootscheepse aanvoer van meststoffen uit de Hollandse steden konden de woeste gronden ontgonnen worden, hetgeen een toename van de bevolking en handel met zich meebracht. In tweede instantie maakte de opkomende industrie dankbaar gebruik van de mogelijkheden van het door de gemeente in 1825 gegraven voor Brabant unieke verbindingskanaal tussen de kom van Veghel en de Zuid-Willemsvaart. Langs dit ca. 1 km. lange kanaal vestigden zich in de loop van de 19e en begin 20e eeuw enkele zeer belangrijke industrieën. Door het toegenomen gebruik zag men zich genoodzaakt om in 1878 de vaart te verbreden. Doch na de ingrijpende verbeteringswerken ten behoeve van de scheepvaart op de Maas (ca. 1930-'40) en de aanleg van het Julianakanaal (1921-1935) nam de betekenis van de scheepvaart op de Zuid-Willemsvaart af. Mede gezien de naar moderne maatstaven beperkte capaciteit van het kanaal is dit nu voornamelijk van belang voor de afwatering en bevloeiïng. Ter hoogte van de Rembrandtlaan ligt Sluis IV, een in 1934 geopende stuwsluis met stroomduiker. Met de ontwikkeling van industrieterrein 'De Dubbelen', aan de westelijke kade van het kanaal, besloot men aldaar een aftakking van de haven aan te leggen. Ook verbreedde men de vaart op de plaats waar de nieuwe N.C.B. fabrieken aangelegd werden, noordelijk van de Veghelse kom.
Door de aanleg van het kanaal was er in de tweede helft van de 19e eeuw de mogelijkheid om een directe veerverbinding met Rotterdam en Amsterdam in gebruik te nemen. De 'Veghelse Stoomschroef en Stoomboot Maatschappij' deed de lijnen in 1891 over aan de S.B.H.. Deze zette de bootverbinding naar 's-Hertogenbosch nog tot 1918 voort.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen.

5.1. Veghel

Rond 1806 trof men tijdens graafwerkzaamheden in de bedding van de Aa enige oude Romeinse munten en, enkele jaren later, Romeinse tumuli met gallo-romeinse urnen aan. Het gebied rond Veghel is dus in vroege tijden al bewoond geweest. Mede door de positie van de plaats, gelegen op een punt aan de Aa waar de hoger gelegen gronden practisch tot aan de rivierbedding reikten en waar het lage en drassige Aa-dal zeer smal was, ontstond hier al snel een oversteekplaats en daarmee een knooppunt van regionale wegen. In de Middeleeuwen moet in deze

plaats ook het kasteel Frisselsteijn zijn ontstaan, dat strategisch bij dit belangrijke verkeersknooppunt gesitueerd lag.
Door de ligging ontstond er een belangrijke markt in Veghel. Rond 1700 bestond een belangrijke export van hop naar Duitsland. Ook werden er veel zuivelproducten, afkomstig uit Veghel, op de Bossche markt verkocht. Bekend is dat ook in het gewest Holland Veghelse landbouwproducten verkrijgbaar waren. De agrarische productie werd sterk verhoogd na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart en de daarmee samenhangende ontginningen. Was rond 1800 nog een groot gedeelte van de gemeentelijke oppervlakte bedekt met broek- en heidegebieden, rond 1830 had men reeds een belangrijke uitbreiding cultuurland verkregen. Door de voortschrijdende productie en verbeterde afzetmogelijkheden was rond 1840 de handel in vlas en boter sterk toegenomen. Veghel was in die tijd ook het oost-Brabantse centrum voor de handel in mestkalveren.
Met de welvaart groeide ook de bevolking. Telde de gemeente in 1815 3390 inwoners, in 1845 was dit aantal toegenomen tot 4123, en in 1885 tot 5549. De toenemende betekenis van Veghel in de eerste helft van de 19e eeuw blijkt ook uit het feit dat er behalve een viertal jaarmarkten ook een wekelijkse, uitgebreide markt was waar volgens van der Aa voornamelijk turf, rogge, haver, boter, boekweit, lijnzaad en vlas werden verhandeld. Van der Aa signaleert dat "er bijna geen huisgezin is, dat geen vlas teelt en daarvan in naburige dorpen, als Nuenen en Gemert, linnen laat weven, dat dan jaarlijks op de Sint Jansmarkt te 's-Hertogenbosch verkocht wordt".
Naast deze handel trof Van der Aa ook een aantal vestigingen van de nijverheid aan: een katoendrukkerij, vier looierijen, 2 ros-oliemolens en twee korenmolens, twee brouwerijen (waarvan één tevens azijnmakerij) en veertien linnenweverijen. Tevens vond men omstreeks het midden van de vorige eeuw in Veghel, dat in het z.g. 'populierenland' gelegen is, een twintigtal klompenmakerijen.
Het marktplein was lange tijd niet meer dan het verbrede wegdek van de Hoofdstraat, vroeger Dorpsstraat geheten, die de verbinding vormde tussen Erp en Uden enerzijds en Schijndel en St.-Oedenrode anderzijds. De kern van de bebouwing lag aan deze straat, waar ambachtslieden hun werkplaatsen gevestigd hadden, en waarop in de achttiende eeuw ook het gemeentehuis was gericht. Tot laat in de negentiende eeuw zou zich aan de west- en zuidzijde van deze straat, een gebied dat beheerst werd door de Aa, weinig infrastructuur en bebouwing ontwikkelen. Noordelijk en noord-oostelijk van de Hoofdstraat lagen de Kalverstraat, Deken van Miertstraat (vroeger Nieuwstraat) en de doorgaande weg naar Heeswijk-Dinther en Den Bosch. Aan deze straten had zich rond 1800 reeds een nagenoeg gesloten lintbebouwing ontwikkeld. De plaats die wij nu kennen als de Markt was toen veel smaller: deze straat leidde van de zijgevel van het oude raadhuis naar het terrein van kasteel Frisselstein en de daarnaast (op de plaats van de huidige St. Lambertuskerk) opgetrokken schuurkerk. Langs de Deken van Miertstraat stonden enige woonhuizen. De bebouwing van Veghel liep rond 1800 in deze noord-oostelijke hoek niet veel verder dan de kruising van de Molenstraat en Meijerijstraat (deze laatste was toen Molenweg geheten) alwaar, ruim verwijderd van de overige bebouwing, een molen geëxploiteerd werd. Hier stond ook een groot bakhuis en was over de weg een hek geplaatst om loslopend vee uit de kom te weren. Zo'n hek stond ook aan de zuid-oostelijke grens van de bebouwing, bij de Heuvelstraat. Op de hoek van de laatste straat en de Dorpsstraat was een schutkooi geplaatst. De marktfunctie van deze belangrijke straat werd ook aangeduid door de dorpspomp die er geplaatst was. Reeds in 1781 had men plannen tot de verharding van de Hoofdstraat, waarvan de kosten gedeeltelijk uit tolheffing op de interlocale verbindingsweg zouden worden gedragen.
Tot ca. 1850 werd de historische stedebouwkundige structuur van de kom van Veghel bepaald door het in oorsprong middeleeuwse wegenpatroon; een lintbebouwing langs de uitvalswegen met een verdichting op het knooppunt van deze wegen bij gemeentehuis, kerk en markt.

In de loop van de 19e eeuw zouden twee belangrijke ontwikkelingen in de stedebouwkundige structuur plaatsvinden: de aanleg van de verbindingshaven naar de Zuid-Willemsvaart en de ontwikkeling van de bebouwing in noordelijke richting, naar de spoorlijn.
De nijverheid te Veghel zou zich gedurende de jaren 1850-1940 zeer voorspoedig ontwikkelen. De reeds eerder gesignaleerde verbindingshaven naar de Zuid-Willemsvaart, die in 1825 door de gemeente was gegraven, had een zeer grote aantrekkingskracht op de ontluikende industrie. Bij de haven vestigden zich uiteenlopende bedrijven.
Tegen het einde van de vorige eeuw begon de Fa. Brox er een 'Stoomklompenfabriek' aan de N.C.B.laan. Aan de Lelielaan dreef A.P. van den Hout sedert 1898 een houtzaag- en paltrokmolen op stoomkracht. Daarnaast is nog steeds gelegen de in 1911 opgerichte 'Stoomwasscherij de Lelie'. De Fa. H. van de Crommert had sinds ca. 1900 een 'Stoomkuiperij en kistenfabriek' aan de Sluisstraat. Het in de kern veel oudere houtverwerkende bedrijf is ook nu nog redelijk intact.
In 1915 wordt in Veghel Nederlands oudste superfosfaatfabriek geopend, eerder gevestigd te Uden. Door de aantrekkingskracht van de Zuid-Willemsvaart verplaatste men de fabriek naar Veghel, naast het spoorstation Veghel-haven. De fabriek van Coenen en Schoenmakers lag strategisch op een kruising van spoorlijn en haven, aan de rand van de Peel, waar veel landbouwgrond vrijkwam. Het grote fabrieksgebouw in betonbouw staat er nog steeds.
In 1915 besloot ook de N.C.B. om haar veevoederproductie gedeeltelijk aan de haven van Veghel te vestigen. In eerste instantie werden er een magazijn, een graansilo, een maalderij en een veekoekenfabriek gebouwd. In 1936, toen de fabriek inmiddels meerdere malen vergroot was en een belangrijk gedeelte van het terrein ten noorden van de haven besloeg, centraliseerde de N.C.B. directie de veevoederproductie te Veghel. Vooral na de tweede wereldoorlog groeide het bedrijf sterk uit. In 1965 werd te Veghel de grootste veevoederfabriek van Europa gebouwd. Het bedrijf beslaat een flink terrein langs haven, spoor en Zuid-Willemsvaart, alhoewel van deze infrastructuur nog slechts weinig gebruik wordt gemaakt. De vestiging van de fabriek was van grote invloed op de ontwikkeling van Veghel, maar ook voor de omliggende kernen, die grotendeels afhankelijk waren van hun agrarische productie. In 1920 vestigde graan- en meelhandel Van den Bergh zich aan de Zuidkade, op de plaats waar nu Victoria-mengvoeders gevestigd is.
De compacte oude kom van Veghel zou door al deze ontwikkelingen een tegenhanger krijgen op de westelijke oever van de Aa.
Deze nieuwe bebouwing, die zich formeerde rond de zwaaikom van de haven en het daaraangrenzende driehoekige Heilig Hartplein, zou ter onderscheiding van de oudere bebouwing, die de naam 'Straatrot' voerde, het "Hoogeind" genaamd worden. Van der Aa omschrijft in 1846 het nieuwe wijkje als "eene levendige buurt", waarvan de bebouwing sterk op de handel gericht was: naast de winkels, pakhuizen en herbergen zouden hier in de tweede helft van de negentiende eeuw enige forse villa's van fabrikanten en kooplieden verrijzen en een uitgebreide industriële bebouwing. Vanuit dit H. Hartplein ontwikkelde zich in zuidelijke richting, langs de Sluisstraat, een belangrijke lintbebouwing. Bij deze sluis was een oversteekplaats voor het verkeer richting Schijndel en St.-Oedenrode, later ook gebruikt door de tramlijnen die in de Sluisstraat een station hadden. Deze twee delen van Veghel werden verbonden door de Hoogstraat, die ook enige, zij het niet aaneengesloten, lintbebouwing kende.
Tot de beteugeling van de Aa zou het dal van deze rivier een zeer duidelijke scheidslijn zijn tussen deze delen. Het geheel van de bebouwing moet zeer aantrekkelijk zijn geweest, want Van der Aa omschrijft Veghel als "een groot dorp, het schoonste van het Peelland, liggend zeer vermakelijk aan de Aa".

Een tweede bepalend element voor de vorming van de kom van Veghel was de aanleg van de spoorlijn Boxtel-Wesel met bijbehorend station, rond 1875. Via de Stationsstraat, deel uitmakend van de oude verbinding naar 's-Hertogenbosch, en een zijstraat daarvan, de Spoorlaan, was het stationsgebouw bereikbaar. Aanvankelijk beperkte zich de uitbreiding in noordelijke richting tot de formatie van een pleintje met bebouwing tegenover het station aan het einde van de Spoorlaan. Maar rond de eeuwwisseling werd ook het gedeelte van de Stationsstraat tussen Molenstraat en Zeven Eikenlaan bebouwd. Tussen deze in noordelijke richting aangelegde Stationsstraat en de Aa werd op initiatief van Deken van Miert al eerder een aantal omvangrijke gebouwen met een religieuze functie gebouwd: de nieuwe St. Lambertuskerk met bijbehorend kerkhof (1863) en de kloostergebouwen van de Zusters Franciscanessen, later uitgebreid met scholen, St. Josephziekenhuis en congregatiekapel. Ook werd er aan de Burgemeester de Kuyperlaan een nieuwe pastorie gebouwd (1902). Deze belangrijke groep gebouwen, in combinatie met het ruimtegebrek in de Hoofdstraat, veroorzaakte een verplaatsing van de markt naar de (aanvankelijk door de verder van de Aa afliggende westelijke gevelwand in vorm driehoekige) Markt. In overeenstemming hiermee werd ook het nieuwe gemeentehuis met de façade naar deze zijde gericht. Ook de dorpspomp werd naar de markt verplaatst. Na de tweede wereldoorlog plaatste men de westelijke gevelwand dichter bij de Aa waardoor het plein zijn rechthoekige vorm verkreeg.
Ook in de eerste decennia van de twintigste eeuw vonden geen planmatige uitbreidingen in Veghel plaats. De ontwikkeling beperkte zich tot een verlenging en verdichting van de lintbebouwing.
Een samenhangende lintbebouwing van villa's vond in de jaren '20 en '30 plaats langs de Stationsstraat, vanaf de tramremise (nu B.B.A. busstation) en de voormalige marechaussekazerne (1918-1919).
Na de oorlog vonden de eerste planmatige uitbreidingen plaats. Tussen de N.C.B. laan en de Aa verrees in 1947 Oranjewijk, een woonwijk met éénlaags bebouwing en regelmatig stratenpatroon. Elders trachtte men de open ruimten tussen de diverse straten met lintbebouwing dicht te bouwen, met name in de wijk Koolenkampen (waar grote openbare gebouwen verschenen, zoals de St. Josephschool) en in de omgeving van de Hezelaarstraat en de Zeven Eikenlaan, in een poging de kom een regelmatiger plattegrond te geven. Tussen de Aa, de spoorlijn en de Burgemeester de Kuyperlaan bouwde men in de jaren '60 en '70 Vijverwijk, met vrijstaande, door veel groen omgeven villabebouwing.
Zeer grootschalige uitbreidingen in de late jaren '60 treft men ten zuiden van de oude kom aan. Daar werd in eerste instantie als een eiland op de oude akkerbodems de wijk Zuid aangelegd, met tweelaags woningbouw, gelegen aan korte straten die op zeer regelmatig patroon zijn uitgelegd rond 'eilanden' met openbare gebouwen als scholen, een kerk en een sportzaal. In tegenstelling tot dit ten zuiden van de 'dorpenweg' (Eindhoven-Grave) gelegen stadsdeel werd de omstreeks dezelfde tijd aangelegde wijk Eikelkamp (tussen Sluisstraat en Zuid Willemsvaart) voor deze openbare functies van de kom afhankelijk geacht. In de jaren '70 besloot men om tussen Zuid en de Zuid-Willemsvaart de woonwijk "De Leest" aan te leggen. Na de opvulling van de ruimte tussen de wijk Zuid en de 'dorpenweg' (hier Rembrandtlaan genaamd) met tweelaags woonhuizen en flatgebouwen, startte men ca. 1980 met de uitvoering van het plan voor de wijk 'De Bunders'. De wijk op de voormalige oude akkerbodems kenmerkt zich door het zeer onregelmatige stratenpatroon, waardoor veel woonerven gevormd worden. Rond deze tijd maakte men, gedwongen door de explosieve groei van het inwonersaantal, een aanvang met de reorganisatie van de kom. Om te voldoen aan de status van regionaal verzorgingscentrum bouwde men langs de Kalverstraat en enkele omliggende, nieuwe straten, een nieuw winkelcentrum. In het lagere dal van de Aa,

ten zuiden van het negentiende eeuwse gemeentehuis, op een stuk grond dat tot dan toe altijd onbebouwd was gebleven, realiseerde men een nieuw centrum met openbare gebouwen, zoals gemeentehuis, sporthal, zwembad, muziekschool en ontmoetingscentrum.
Tot slot moet zeker de enorme expansie van het oppervlak aan industrieterrein vermeld worden. Niet alleen beslaat dit terrein tegenwoordig de gehele omgeving van kanaal en N.C.B. laan, ook ten noorden van de spoorlijn, langs de Zuid-Willemsvaart, zijn nieuwe fabrieken verrezen. Daarnaast vond een uitbreiding plaats op de westelijke oever van de Zuid-Willemsvaart. Dit industrieterrein, "De Dubbelen" genaamd reikt van de Zuid-Willemsvaart tot aan de provinciale weg naar Schijndel (bij het kerkdorp Eerde).
Inmiddels is ook een gedeelte ten noorden van de spoorlijn, een oud broekgebied, met fabrieksgebouwen bebouwd.

De omliggende dorpen zijn in hun ontwikkeling zeer sterk agrarisch bepaald. Deze kerkdorpen en buurtschappen, die hieronder kort zullen worden besproken, zijn steeds afhankelijk geweest van de ontwikkelingen in Veghel, dat van meet af aan de functie van gemeentelijk centrum heeft vervuld.

5.2. Zijtaart

Zijtaart, waarschijnlijk afgeleid van Sittart (=open plaats aan de rand van het bos) was in oorsprong gelegen op de hoge zuid-westelijke oeverwal van de Aa. Reeds in 1356 wordt de plaats "Zittert" vermeld. De kern van het oude Zijtaart, een zeer kleine agrarische nederzetting, moet worden gezocht aan de straat die nu bekend staat als de Leindse Rondweg, grenzend aan de oude akkerbodems. Toen Zijtaart tot een parochie werd verheven en de nieuwe St. Lambertuskerk gebouwd werd aan de Pastoor Clerxstraat, gevolgd door een vestiging van de Franciscanessen uit Veghel tegenover de kerk, verscheen er aan deze straat langzaam een uitgestrekte lintbebouwing van boerderijen en woonhuizen, die de bebouwing van het oude Zijtaart al snel in inportantie overtrof. De lintbebouwing groeide uit tot aan Doornhoek.

5.3. Eerde

Eerde, gelegen in het uiterste westen van de gemeente, is in naam afgeleid van "aard", hetgeen erop duidt dat de plaatselijke heidegronden laaggelegen waren. Pas sinds 1966 behoort het gehele dorp, waarvan de kom al in de vijftiende eeuw bestaan moet hebben en de naam nog verder terug gaat in de geschiedenis, tot de gemeente Veghel. Eeuwenlang is het verdeeld geweest over de gemeenten Veghel, Schijndel en St.-Oedenrode. De twisten over het eigendomsrecht van deze gronden leidden tot zeer grillige, dwars door het dorp lopende gemeentegrenzen.
Gedwongen door de administratieve rompslomp die deze situatie met zich meebracht, gekoppeld aan de noodzaak van een eenduidig beleid ten aanzien van de ontwikkeling van het kerkdorp, stelde men in 1966 de grenzen bij en viel Eerde voortaan onder de gemeente Veghel.
Het gehucht had sinds de middeleeuwen al een kleine kapel, gewijd aan Antonius Abt. In de late 19e eeuw bouwde men langs de Kapelstraat een ruime nieuwe kerk, waarnaast in 1930 een klooster van de Zusters van Barmhartigheid uit Boxmeer verrees. Te Eerde stond een kleine houtfabriek die na de Tweede Wereldoorlog naar Veghel werd verplaatst. Ook kende men er een windmolen die nu, ontdaan van zijn wieken, nog te zien is aan de Kapelstraat. Eerde had een eigen halte met wachtlokaal en kantoor aan de spoorweg Boxtel-Wesel. Het werd in de jaren '30 opgeheven.

De historische ontwikkeling van Eerde heeft tot gevolg gehad dat hier een lange lintbebouwing langs de slingerende Kapelstraat tot stand kwam. Pas na de tweede wereldoorlog kwam er verandering in het ruimtelijke patroon. De doorgaande weg naar Schijndel werd buiten het dorp omgelegd, en voor de opvang van de toegenomen bevolking legde men aan de westzijde, maar vooral ook aan de oostzijde van de Kapelstraat, tussen deze straat en de Eerdse Baan naar Schijndel, enige straten aan met moderne nieuwbouw.

5.4. Mariaheide

Mariaheide is gelegen in het noord-oosten van de gemeente. De plaats is zeer jong en ontstond als gevolg van de heideontginningen. Rond 1600 strekte zich hier aan weerszijden van de weg Veghel-Uden slechts heide uit. De ontginningshoeve 'de Weijhoeve', daterend uit de 15e eeuw en gelegen op de plaats waar nu de Wethouder Donkersstraat aansluit op de Udenseweg, was een leengoed van de hertog van Brabant en tot het midden van de achttiende eeuw mogelijk de enige in de omgeving. In 1760 wordt ten noorden van de "Weijhoeve", dus verder op de heide, de hoeve "Bouwlust" vermeld. Deze langzame ontwikkeling wordt in de 19e eeuw versneld en enige concentratie van bewoning ontstaat op de plaats waar nu Mariaheide ligt. Pas na 1907, toen men deze buurtschap tot parochie verhief, en er een klooster kwam geleid door de Zusters Franciscanessen uit Veghel, is hier sprake van coherente, agrarisch gerichte gemeenschap. Uit deze tijd dateert ook het kerkgebouw met pastorie en het N.C.B.-gebouw aan de Udenseweg.
Te Mariaheide ontstond het stratenpatroon als gevolg van de kavels die men in de 18e en 19e eeuw ontgon. Westelijk van de Udenseweg zijn deze door straten omgeven kavels van veel kleinere omvang dan aan de oostelijke zijde. De laatste werden pas laat in de 19e eeuw ontgonnen, in tegenstelling tot de vroegere ontginningen aan de westelijke zijde van de Udenseweg. Op de grote kavels wordt pas sinds de tweede wereldoorlog gebouwd. In eerste instantie ontwikkelde het jonge Mariaheide zich als wegdorp.

5.5. Zondveld

Zondveld, reeds in 1311 vermeld, ligt in het zuiden van de gemeente, onder Zijtaart, en behoorde in het verleden tot de in 1310 door hertog Jan II van Brabant verkochte heerlijkheid Jekschot. Deze heerlijkheid heeft nog bestaan tot het einde van de 18e eeuw. Het z.g. 'heidekrakersgehucht' (zie A. Steegh, 1978) vertoont 19e en 20e eeuwse boerderijen in een gedeeltelijk pas recent ontgonnen landschap. De oudere ontginningen uit de 19e eeuw zijn af te lezen uit de verkaveling in het oudere stratenpatroon, die beide onregelmatiger van karakter zijn als de jongere structuren. De buurtschap heeft zich ontwikkeld langs de oude weg Veghel-Lieshout. De verspreid staande hoeven van de voorheen arme dorpsgemeente staan op grond die vaak direct uit de Jekschotse Heide zijn ontgonnen. Temidden van de verspreide boerderijen, aan de weg naar Zijtaart, werd in het begin van deze eeuw een N.C.B.-gebouw neergezet. In deze buurt liggen langs het stroompje de Biezen ook Hooge- en Lagebiezen, die in de middeleeuwen al vermeld worden.

5.6. Verspreide bebouwing

Ham en Havelt, ten zuiden van Veghel gelegen, ontstonden evenals oud Zijtaart doordat stukje bij beetje de woeste gronden door individuele boeren werden gecultiveerd. Het gehucht, dat op de oostelijke oeverwal van de Aa ligt, vertoont op enige afstand van elkaar gelegen boerderijen, met voorheen omwalde akkers, een goed voorbeeld van het z.g. verspreide hoeven landschap.

De buurtschap Dorshout is gelegen op de westelijke oeverwal van de Aa en bestaat uit verspreide langgevelboerderijen langs de gelijknamige weg. Het landschap is gedeeltelijk nog niet ruilverkaveld. In het oude akkergebied staan langs de oude akkers nog vele populieren.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

Bijgevoegd is de kaart waarop de stedebouwkundige typologie van Veghel is af te lezen, zoals deze zich tussen ca. 1850-1940 heeft ontwikkeld en hedentendage nog herkenbaar is. De verschillende aangegeven gebieden hebben in hoofdzaak overeenkomstige ruimtelijke en functionele kenmerken.
De oude kom van Veghel is qua plattegrond en ruimtelijke verschijning bepaald door ontwikkelingen die reeds vóór 1850 plaatsvonden. Langs de hoofdstraten wordt het gebied gekenmerkt door tweelaags bebouwing, vrijwel altijd aaneengesloten gevelwanden vormend. Na 1940 zijn veel panden door grootschaliger, doch zelden hogere gebouwen vervangen. De bebouwing heeft niet meer de karakteristieke diepe achtertuinen; deze zijn in alle gevallen volgebouwd.
Aan de rand van dit gebied hebben na 1940 belangrijke reconstructies plaatsgevonden, met name het winkelcentrum met busstation bij de Meijerijstraat, de Markt, de openbare gebouwen op de Bimd en het gebied rond de Peellandstraat.
Langs de uitvalswegen is ook nu nog een groot gedeelte van de langgerekte lintbebouwing herkenbaar, ontstaan tussen ca. 1850 en 1940. Hoewel de bebouwing nog intact is, is de ruimtelijke structuur enigszins gewijzigd: de achterliggende agrarische gebieden zijn na 1940 in ras tempo bebouwd.
Naast deze ontwikkelingen staat op de kaart het industriegebied aangegeven dat zich tussen ca. 1850 en 1940 langs de verbindingshaven heeft ontwikkeld.
De aaneengesloten bebouwing, grotendeels van na 1940, op de noordelijke kade is van meet af aan van grotere omvang geweest als die van de zuidelijke kade (zie verder "gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde 2").
Tot slot staat ten noorden van de oude kom op de oostelijke oever van de Aa een gebied aangegeven met een aanzienlijke oppervlakte dat geheel in beslag werd genomen door R.K. bebouwing voor religie en sociale zorg. Een belangrijk niet-openbaar groengebied, waaronder de kloostertuin en het kerkhof, is in dit gebied opgenomen (zie verder "gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde 1").

6.2. Beschrijving van het gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde 1.

Het betrokken gebied heeft een grote oppervlakte en is gelegen ten noorden van de oude kom van Veghel. Pas na de Tweede Wereldoorlog is het gebied door bebouwing omsloten. Door deze ontwikkeling wordt het sterk open, onbebouwde karakter van het gebied nog benadrukt. Het ligt als het ware als een "eiland" te midden van de overige bebouwing. Het gebied heeft een bijzondere historische betekenis, daar structuur, bestemming en verschijningsvorm duidelijk verbonden zijn met een bepaalde religieuze ontwikkeling te Veghel.
Vóór 1850 bevond zich hier reeds een schuurkerk, die dienst deed voor de Rooms-katholieke parochie te Veghel, aangezien sinds de Vrede van Münster in 1648 het middeleeuwse R.K. kerkgebouw aan de hoofdstraat was toegewezen aan de protestanten. In 1858 werd deze noodkerk vervangen door een neogotisch kerkgebouw, dat tesamen met het grote kerkhof daarachter een eerste stap was tot de realisatie van een complex van religieuze bebouwing. De opgerichte congregatie van Franciscanessen te Veghel betrok in 1869 het naast de St. Lambertuskerk gelegen klooster, dat in 1898 werd uitgebreid met een gasthuis met kapel, enkele schoollokalen, een boerderij en een washuis. Tesamen vormen deze kerkelijke

gebouwen nu een imposante groep aan de Deken van Miertstraat. De tweelaags aaneengesloten gevelwand bepaalt het gezicht van deze straat.
Aan de Mr. van Coothstraat werd in 1890 de congregatiekapel gebouwd. In een later stadium werden rooms-katholieke scholen en het St. Jozefziekenhuis aan de noordelijke zijde van het gebied opgetrokken. Het tussen de gebouwen gelegen terrein, dat deels al werd ingenomen door het kerkhof, kreeg de bestemming van kloostertuin en -kerkhof. De parkachtige tuin, die tevens dienst deed voor de patiënten van het St. Jozef ziekenhuis, werd opnieuw aangelegd in de twintiger jaren. De tuin wordt aan de zijde van de Gasthuis- en Stationsstraat begrensd door de langgerekte lintbebouwing met die straten.
Tot slot werd in 1902 en 1903 aan de Burg. de Kuyperstraat, op de hoek met de Mr. van Coothstraat, een zeer grote pastorie gebouwd. Tesamen vormen deze elementen een coherente groep, gelegen op een niet door wegen doorsneden, slechts aan de randen bebouwd gebied, dat zowel qua omvang en architectonische-architectuurhistorische kwaliteiten zich onderscheidt van elders veelal bescheidener opgezette complexen (in Brabant) met Rooms-Katholieke bebouwing van religie en sociale zorg.

6.3. Beschrijving van het gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde 2.

Het gebied omvat het in 1825 gegraven verbindingskanaal tussen de kom van Veghel en de zuid-Willemsvaart. Het op kosten van de gemeente gegraven kanaal bracht na 1850, en vooral na 1900, grote welvaart in het dorp doordat vele bedrijven zich door de aanwezigheid van het water hier vestigden. Daardoor ontstond op de Zuid- en de Noordkade een uitgebreide industriële bebouwing, die vooral op de Noordkade zeer compact was. De zuidkade kreeg een lintbebouwing met fabriekjes en fabrikantenwoningen. De kaarsrechte haven eindigt in de bredere zwaaikom, die tegen het driehoekige H. Hartplein gelegen is. Ook de bebouwing aan dit plein kwam tot stand door de aanwezigheid van de haven: met het knooppunt van wegen, tramlijnen en waterweg dat hier lag ontstond een bebouwing die bestaat uit (voormalige) pakhuizen, herbergen en fabrikantenvilla's.
Het redelijk gave gebied heeft betekenis vanwege de specifieke vorm voor de specifieke functie. Een op de Brabantse zandgronden aangelegde haven (uit 1825) is uniek te noemen. Naast deze zeldzaamheidswaarde heeft het gebied ook historische betekenis en betekenis in een ruimere omgeving.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

Hoofdstraat 37-39 en 41, nagenoeg gelijk van opzet, zijn rijksmonumenten. De herenhuizen, die uit ca. 1800 dateren, zijn opgetrokken in handvorm baksteen, bezitten dubbele paneelvoordeuren met ionische pilasteromlijsting en vier- en zesruits schuifvensters. Recent is het pand 37-39 door een verbouwing zwaar verminkt. De moderne winkelpui, die zonder enige aanpassing aan de oude gevel is aangebracht, heeft het karakteristieke aanzien van de herenhuizen bedorven.
H. Hartplein 34 en 35 dateren uit ca. 1870. De eenlaags pandjes onder eenvoudig zadeldak staan aan de oude zwaaikom van de haven. Oorspronkelijk was hier een café gehuisvest. H. Hartplein 39, het woonhuis van de fam. van Hout, dateert eveneens uit ca. 1870. Het gebouw, opgetrokken in handvormbaksteen, bezit achtruits schuifvensters met hardstenen rechthoekige, geknikte wenkbrauwbogen. Deze gaan deels schuil achter de etalageblokken die recent door de eigenaar zijn aangebracht. Het dubbele zadeldak wordt aan het oog onttrokken door een schijn-kap met rijk gesneden windborden en makelaars. Ook Hoogstraat 21, een eenlaags pand onder zadeldak uit ca. 1880 heeft rijk gesneden windveren. Het bezit een ruime, contemporaine achteraanbouw met drie inrijpoorten. Deken van Miertstraat 3-5 en 7-9 dateren uit ca. 1870. De tweelaags herenhuizen met gestucte hoekpilasters zijn redelijk gaaf, op no 9 na. No 5 bezit een dubbele paneelvoordeur met gestucte pilasteromlijsting en fraaie lantaarns. Markt 21, uit ca. 1875, is een van de weinige vooroorlogse woonhuizen aan de Markt. Het pand heeft een halsgevel. Schuin ertegenover, Frisselsteinstraat 2, ligt de Villa Louïse uit ca. 1880, met zeer interessante vensters, waaronder een stervormig raam in de zijgevel. Hoofdstraat 1 en 3 dateren uit ca. 1875. No 1 was oorspronkelijk een woonhuis en bezit een rijke ornamentatie met omlijste schuifvensters met kuiven, dubbele paneeldeur in portiek met tegelmozaïek. Boven het fries met gietijzeren roosters verheft zich een balustrade. No 3 heeft een in- en uitzwenkende lijstgevel. Molenstraat 65 t/m 79, een tweelaags zeer ruim opgezet pand uit 1880, heeft rijke stucversieringen (o.a. maskers). Het huis is recent in appartementen opgedeeld. Hoogstraat 8 werd in 1870 door Dr. Verbeek gebouwd en heette toen Villa Rustplaats. De villa, in handvormbaksteen opgetrokken en met fraaie neo-barokke balustrade aan de straatzijde, heet sinds de 2e wereldoorlog Klondike en is momenteel, na een uiterst ingrijpende verbouwing, in gebruik bij de Zusters Franciscanessen. Hoogstraat 17, een tweelaags villa uit ca. 1880, bezit natuurstenen ornamentiek in de topgevel en een fraaie dubbele paneelvoordeur. Aan de Zuidkade 3 en 5 staan fabrikantenvilla's uit ca. 1870-'80, markant gelegen aan de oude haven. No 5, opgetrokken uit handvorm baksteen, heeft acht- en zesruiters met ronde schouders en kuiven. Voor de dubbele paneelvoordeur met gietijzeren kloppers en bovenlicht ligt een hardstenen stoep met dito stoeppalen en smeedijzeren kettingen. Stationsstraat 24 is een tweelaags villa uit 1914. Het gebouw heeft een rijke detaillering in strengpersbaksteen en natuursteen. De schuifvensters hebben een kleine roedenverdeling in de bovenlichten. Zeer gaaf zijn ook een groot aantal woonhuizen en villa's langs Stationsstraat, Spoorlaan en Gasthuisstraat. Stationsstraat 33-35 heeft Art-Deco elementen en dateert uit plm. 1925. Bijzonder is ook Stationsstraat 41, uit ca. 1930, met zeer steile zadeldaken. De driehoek-vorm komt ook terug in de voordeur en enkele vensters.
Stationsstraat 26-28 zijn ruim opgezette twee-onder-één-kap villa's met zijrisalieten met uitgemetselde halfronde erkers met balcons. Bescheidener zijn de woonhuizen Stationsstraat 63-65, met paneelvoordeuren en kruiskozijnen, eveneens daterend ca. 1930-1935. Traditioneel gebouwd zijn ook de villa's Spoorlaan 2, 12 en 14 en Gasthuisstraat 7, 9 en 11, 15 en 17 allen eveneens uit ca. 1930-1935.

De tweelaags gebouwen hebben samengestelde daken, kruiskozijnen en roedevensters en zijn rijkelijk voorzien van erkers. Elementen van de Amsterdamse School treft men aan in Gasthuisstraat 15, met een driedubbele driehoekige vensterpartij, met betonnen overkraging. Het trappenhuis heeft verticale ramen met glas-in-lood. Onder de vensters op de eerste etage zijn bloembakken opgehangen, alsook in het portiek, dat een betonnen overkraging heeft.

7.2. Boerderijen

Ten noorden van de kom van Veghel ligt, langs de Aa, het buurtschap Dorshout met verschillende langgevelboerderijen. Temidden van nog niet door ruilverkavelingen aangetast landschap bevindt zich Dorshout 18, een rijksmonument, dat dateert uit 1809. De langgevel is in authentieke staat inclusief schuifvensters met kleine roedenverdeling. De dwarsdeel, in slechte staat verkerend, heeft een verhoogd spant en een leemstenen scheidingsmuur naar de Hollandse stal. Ook Dorshout 1 uit ca. 1920, Dorshout 7 uit 1870, Dorshout 9 en Dorshout 11, de laatste uit plm. 1895, zijn redelijk gaaf gebleven en bijzonder fraai in het landschap gelegen.
Pastoor Clercxstraat 85 is een rijksmonument. De recent verbouwde boerderij dateert uit 1856. Pastoor Clercxstraat 76, eveneens een langgevel die de status van rijksmonument bezit, gaat terug tot ca. 1875 doch is recent ingrijpend gerestaureerd, waarbij de gevelindeling gewijzigd werd. De Horstjens 2, een gave langgevel uit ca. 1860, bezit een bakhuisje. Zondveldstraat 15 is een langgevel die teruggaat tot ca. 1870. Het gebouw ligt in het oude heideontginningsgebied en bezit de oorspronkelijke schuifvensters met roedenverdeling. Eveneens een langgevel is Zeveneikenlaan 26. De boerderij uit ca. 1895 ligt in de kom van Veghel doch heeft het oorspronkelijke karakter geheel bewaard.
Het gebouw heeft in het woongedeelte zesruiters en een halfvenster. De achtergevel bezit een staldeur met halfrond bovenlicht. Een restant weiland grenst aan het achtererf. Veghel kent verschillende langgevelboerderijen uit de wederopbouwperiode, vooral langs Corridor en directe omgeving. Een zeer gaaf exemplaar met zesruitsstolpvensters en hooiluik boven de staldeur staat aan de Kapelstraat 17. Den Dubbelen 4 en Corsica 6 zijn kortgevelboerderijen met verbrede bedrijfsgedeelten. Deze "Elize hoeve" en de "Hoeve Corsica" dateren uit plm. 1940. De Elizehoeve heeft een langsdeel, gave kruiskozijnen en paneeldeur en is gedekt door een zadeldak. De Corsicahoeve, eveneens met kruiskozijnen, heeft een dwarsdeel. Een gave keuterboerderij is Pastoor Clercxstraat 15 uit ca. 1920, met kelder en opkamer, zesruiters en mansardedak. Tot slot is de fruit- en bloemenkas bij de Bresser 26 vermeldenswaardig. Het tweekaps warenhuis heeft ijzeren spanten en is opgetrokken naar Belgisch model.

7.3. Industriële gebouwen

Aan de N.C.B.laan 3 bevinden zich de resten van de voormalige Stoomklompenfabriek van de Fa. Brox. Een kantoorgebouw annex woonhuis is bewaard gebleven. Compleet bewaard gebleven is het kuiperij-complex aan de
Sluisstraat 12 te Veghel. Achter een mogelijk wevershuis uit ca. 1870 is rond 1880 een kuiperij opgetrokken, waarvan de schouw (voor het verwarmen van de duigen) nog aanwezig is. Handmatig produceerde men hier, later in de productiehal onder sheddak op het erf, spek- en waskuipen, houten wasmachines, kozijnen en kisten. De stoomketel van Begemann, evenals de rest van de unieke inventaris, is grotendeels nog aanwezig. Aan de Hoofdstraat, op nummer 67, staat het woonhuis uit 1875 en de daarachtergelegen fabrieksaanbouw van de Fa. J. Klomp-Bueters. Begonnen als smederij bouwde men hier spoedig een fabriek voor zeskantvlechtwerk.

Vermeldenswaardig is ook de "Stoomwasscherij De Lelie" aan de Lelielaan 2 uit 1911. De wasserij-stomerij is gelegen aan de haven.
Aan de Rijksweg 4 ligt de voormalige productiehal van de superfosfaatfabriek van H. Coenen en J. Schoenmakers. Het uit 1915 daterende gebouw heeft een zeer vroege gewapende betonnen constructie. Op het terrein staan betonnen opslagtanks van dezelfde datum.
Aan de N.C.B. laan ligt langs het kanaal ook het gedeeltelijk uit 1915 daterende N.C.B. complex. Vermeldenswaardig is de hoogopgetrokken graansilo, met betonskelet. Vanuit de N.C.B.laan het terrein oplopend passeert men ook een tweetal stalen fabriekspoorten, van Duitse makelij, opgehangen aan betonnen pijlers. In Mariaheide is bovendien nog een dependance van de CHV-NCB bewaard gebleven. Het tweelaags gebouw dateert uit 1912. De gemetselde balustrade langs het platte dak heeft nog de originele naam-beschildering.

7.4. Openbare gebouwen

Markt 1 is het in 1876 onder architectuur van J.M. Nabbe gebouwde gemeentehuis. In eerste instantie was het gebouw bedoeld om ook de gevangenis met cipierswoning te incorporeren, evenals het postkantoor met directeurswoning, het kantongerecht en de boterhal. Het gebouw kwam zeer beschadigd uit de strijd in de meidagen van 1940 tevoorschijn. Ingrijpende restauraties in 1941 en 1961 volgden. Het pand, dat momenteel streekarchivariaat en Openbare Bibliotheek huisvest is opgetrokken in baksteen. De met tufsteen beklede pilasters hebben, net als op het fronton, moderne sculptuur op de kapitelen. Stationsstraat 49-53 is de voormalige marechausseekazerne met dienstwoningen, gebouwd in 1918-1919. Mr. van Coothstraat 9 is het in 1933 als kleuterschool gebouwde pand met interessante ingangspartij met portiek en gemetselde balustrade. De oude glas-in-lood ramen met sprookjesvoorstellingen zijn nog aanwezig. Verderop in de straat, op no 11, ligt de uit 1938 stammende Don Boscoschool, rijke baksteenarchitectuur met de authentieke kruiskozijnen.

7.5. Kerkelijke gebouwen

Aan het Marktplein van Veghel verheft zich een imposante kerkelijke bebouwing, grotendeels daterend uit de 19e eeuw. In 1858 verkreeg P.J.H. Cuijpers opdracht om de neo-gotische St. Lambertuskerk te bouwen. De kruisbasiliek is opgetrokken uit baksteen, bezit hardstenen zuilen en is rijkelijk voorzien van maaswerk en ornamentaal beeldhouwwerk. De inventaris is nog nagenoeg compleet. Het kerkhof achter de kerk wordt beheerst door een calvarieberg met grafkelders, aan de frontzijde voorzien van een beeldengroep in terracotta, voorstellende de zielen in het vagevuur. Het kerkhof telt verder enkele zeer monumentale graven van Veghelse notabelen. Naast de St. Lambertus staan verschillende andere kerkgebouwen die het zicht vanaf het kerkhof bepalen. Mr. van Coothstraat 1 is een in 1890 gebouwde neo-gotische congregatiekapel met spitsbogig tongewelf op houten kolommen. Het onder architectuur van P.J.H. Cuijpers gerealiseerde gebouw heeft een rijk uitgevoerd ingangsportaal in getrapte omlijsting. Naast deze kapel staat aan de Burgemeester de Kuijperlaan 1 de bijbehorende pastorie van Ed. Cuijpers en J. Stuijt. Het in 1902-1903 opgetrokken gebouw heeft naast ceramische tegelmozaïeken in de voorgevel ook een interessante ingangspartij met een in een portiek geplaatste paneeldeur, voorzien van zij- en bovenlichten met geometrische indeling. Aan de Deken van Miertstraat 8, grenzend aan de St. Lambertuskerk, staan de oudste gebouwen van de zusters Franciscanessen van Veghel. P.J.H. Cuijpers bouwde er aan het van 1869 tot 1878 opgetrokken

Bernardinusgasthuis. De bijbehorende kerk, die tegen het St. Lambertuskerkhof is gelegen, is na de oorlog door de architect van Halteren in imitatie handvormbaksteen opgetrokken. De kruisbasiliek heeft een forse, dominerende vieringstoren. Het gebied met religieuze bebouwing werd ten tijde van de inventarisatie begrenst door het kloostergebouw aan de Deken van Miertstraat 10, een door de architect Heykants in 1898 opgetrokken neogotisch pand dat ondermeer dienst gedaan heeft als gasthuis en kweekschool. Het gebouw, met rijke materiaaltoepassing en detaillering, onder meer in de houten neo-gotische dakkapellen met driepassen en pirons, is in april '89 ten behoeve van nieuwbouw afgebroken. De sloop omvatte ook de kloosterkapel, van dezelfde datum, met gotische dakruiter, vierdelig kruisribgewelven op kraagstenen en een zangtribune. Hoogstraat 27, het voormalige woonhuis annex brouwerij van de fam. Smits, is sinds 1922 het klooster van de Congregatie van de Broeders van Onze Lieve Vrouwe onbevlekte ontvangenis. De sinds 1879 te Veghel gehuisveste congregatie kocht het uit 1821 daterende huis en breidde het aan de achterzijde uit met een tweelaags kloostergebouw, en haaks daarop geplaatst een eenbeukige kapel, onder architectuur van Dhr. Kooken. Hoogstraat 29 is de bijbehorende MULO, nu MTS. Het in 1923 door de architect Claeren opgetrokken gebouw met tegen de gevel een beeld van (vermoedelijk) de H. Aloysius. Aan de Hoofdstraat 53 staat de Hervormde kerk uit 1820, een achtkantig eenbeukig zaalkerkje met spitsboogvensters met ijzeren venstertraceringen, waaronder ruitvormig- en vork-maaswerk. De kerk werd gebouwd door J. Schoonwater.
Te Zijtaart, aan de Pastoor Clercxstraat 69 bouwde H. van Tulder in 1871 de neogotische St. Lambertuskerk, een niet basilicale kerk bestaande uit schip van zes traveeën met zijbeuken en koor, alles onder één zadeldak. Het bijbehorende kerkhof heeft een calvarieberg met gietijzeren kruisbeeld uit ca. 1875. Voor het kerkhof staat een H. Hartbeeld van J. Custers uit 1922. Aan dezelfde straat, op no 71, staat het pastoriegebouw met zes- en achtruits schuifvensters, dubbele paneeldeur met kussens en een markant, afgeplat schilddak met hoekschoorstenen. Tussen pastorie en kerk staat een koetshuis, eveneens stammend uit ca. 1875. Tegenover de kerk op Pastoor Clercxstraat 52 staat het uit 1901 daterende H. Ceciliahuis, een neogotisch bakstenen tweelaags gebouw uit 1901 met portaal met maaswerk en wimberg. Het door de Zusters Franciscanessen gestichte klooster gaat vergezeld van een uit 1907 daterende neogotische kapel met lancetvensters met vorktracering in het schip en gekanteelde sacristie. Te Eerde staat aan de Esdonkstraat 2 de H. Antonius Abt kerk uit 1871-1872 eveneens van H. van Tulder. De basilicale kerk bezit natuurstenen vensters met uitbundig maaswerk in het koor. Achter de kerk staat een gaaf patronaatsgebouw uit ca. 1900. J. Custers maakte het uit 1920 daterende H. Hartbeeld vóór de kerk. Te Mariaheide bouwde J.H. van Groenendael in 1907 aan de Past. van Haarenstraat 40-42 de Onze Lieve Vrouwe van Goeden raad, een neogotische kruisbasiliek met torenfaçade uit 1937. De rijke inventaris behelst onder meer een fraaie neo-gotische preekstoel met beschilderd klankbord en in dito stijl gebeeldhouwd hoofdaltaar van M. van Bokhoven. De bijbehorende pastorie met koetshuis is ook van de hand van Van Groenendael. Het achter de kerk gelegen kerkhof bezit een bakstenen lijkhuisje. Pastoor van Haarenstraat 44 is het klooster van de Zusters Franciscanessen uit Veghel, het H. Nicolaashuis uit 1912 met voormalige leerschool en bewaarschool. In dezelfde straat op no. 34-36 bevindt zich de voormalige R.K. Jongensschool met hoofdonderwijzerswoning, uit 1910.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

In de gemeente Veghel zijn geen kastelen en buitenhuizen, voor zover van belang voor deze inventarisatie, aanwezig.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

Stationsstraat 46 is de B.B.A. garage, stammend uit verschillende decennia. De in de jaren dertig opgetrokken betonnen stalling verving de daarachter liggende tramremise met forse inrijpoorten, daterend uit ca. 1910. Een tramstation is bewaard gebleven aan de Sluisstraat, nummer 31. Het pand dateert uit 1909. Op Sluisstraat 17, in het voormalige brandspuithuisje, was het kantoor van de Meijerijsche Tram Maatschappij gehuisvest. Een tweede station en remise is bewaard gebleven aan de Hoofdstraat. Op no 102-104 ligt het voormalige tramstation Oliver. Om de hoek, aan de Peellandstraat is de oude remise nog intact. Tot slot moet aandacht besteed worden aan de restanten van de NBDSM spoorlijn Boxtel-Wesel. Naast enkele spooroverwegwachtershuisjes (o.a. Rijksweg 8, Populierenlaan 6, Pattonweg 2 en Nieuwe Veldenweg 6) resteren er nog een vaste spoorbrug over de Aa, opgemetseld uit handvormbaksteen en hardsteen, enkele handvormbakstenen duikers bij de moderne hefbrug over de Zuid-Willemsvaart en het voormalige stationsemplacement met rangeerspoor, laad- en loswal en kasseienbestrating. Een locomotief en twee wagons van de Noord-Brabantsch-Duitsche Spoorweg Maatschappij zijn sinds kort hier geplaatst.
Aan de Sluishoek ligt Sluis IV, in kern stammend uit 1825 en in 1928-'29 gemoderniseerd. Het complex is uitgerust met handdraaideuren. Naast een sluiswachtershuisje en uitkijkhuisjes vinden we er ook twee sluiswachterswoningen.

7.8. Groenelementen

Achter Deken van Miertstraat 10-12 ligt een groengebied dat bestaat uit kloostertuin en -kerkhof van de Franciscanessen-congegratie. De tuin heeft veel opgaand geboomte waaronder beuk, eik en kastanje. De boomgroepen worden afgewisseld met grasvelden en een vijver. Aangrenzend vindt men het St. Lambertuskerkhof met jonge beplanting. Het park dateert in zijn huidige vorm uit ca. 1920. Door de lintbebouwing was Veghel vroeger zeer rijk aan particuliere tuinen. Deze strekten zich tot ver achter de huizen uit. Ten behoeve van stadsuitbreidingen zijn veel tuinen verdwenen. Van de resterende exemplaren zijn vermeldenswaardig Hoogstraat 8 met gazons en enkele eiken (ca. 70 cm. doorsnee), Hoogstraat 15-17 met achtertuinen die tot aan de Aa reiken, en Hoogstraat 27 met een in 1924 door Broeder Nicodomus aangelegde tuin, waarin enkele kassen staan waaronder een uit ca. 1890-1900 daterende oranjerie. Deze kas is ondergebracht in een oud bijgebouw van de voorheen daar gevestigde brouwerij.

Stedebouwkundige toestand 1830.
Kaart uit de Nota Verstedelijking 1949.

Stedebouwkundige toestand 1949.
Kaart uit de Nota Verstedelijking 1949.

Veghel in 1830. Kaart uit de Nota Verstedelijking 1949.

Veghel in 1940. Kaart uit de Nota Verstedelijking 1949.

Gemeente Veghel. Toestand 1866. Uit: J.Kuyper, Gemeente atlas van de provincie NOORDBRABANT naar officieele bronnen bewerkt. Leeuwarden, eerste uitgave 1865.

Veghel. Topografische kaart 1837-1838. Gedeeltelijk herzien 1851. Schaal 1: 50.000.

Veghel. Topografische kaart 1837-1838. Herzien 1869.

Schaal 1: 50.000.

Veghel. Topografische kaart 1895. Schaal 1: 25.000.

Veghel. Topografische kaart 1895. Gedeeltelijk herzien 1908. Schaal 1: 25.000.

8. Objectgegevens

Achterste ven

1
Langgevelboerderij Langgevelboerderij
ca. 1935
Traditionalisme
Machinale baksteen, kettingverband. Siermetselwerk top zijgevel.
Traditionele kruiskozijnen met luiken. Paneelvoordeur met gedeeld bovenlicht.
Zadeldak, tuiles-du-Nord. Gootlijst.
Forse populieren naast boerderij. Siertuin.
Gaafheid en documentair belang. Dwarsdeel.
(foto 1)

Beatrixsingel

2;4;6;8;10;12;14;16;18;20;22;24
Woonhuizen Woonhuizen
1947
Elementen Delftse School
Machinale baksteen, natuurstenen afdeklijsten. Een en tweelaags.
Gerenoveerde deuren, verdiept in nissen geplaatst. Zadeldaken, betonpan,
vernieuwde dakkapellen afgewisseld met opgemetselde topgevels. Tuinschop,
gemetseld onder zadeldak. Gemetselde tuinmuren.
Zeer smalle voortuinen, ruime achtertuinen.
Planmatige opzet wijk.
Maakt deel uit van eerste nieuwe naoorlogse wijk van Veghel.
(foto, 2, 3, 4)

Bernhardstraat

22;32;34
Woonhuizen Woonhuizen
1947
Elementen Delftse School
Een en tweelaags. Machinale baksteen, natuurstenen afdeklijsten, betonnen
lateien. Gerenoveerde vensters en deuren. Zadeldaken, betonpan. Vernieuwde
dakkapellen. Gemetselde poortjes tussen 32 en 34. Tuinschop, gemetseld
onder zadeldak.
Planmatige opzet wijk.
Maakt deel uit van eerste nieuwe na oorlogse wijk van Veghel. Ingemetselde
herdenkingssteen RKBV St. Lambertus.
(foto 2, 3, 4)

Beukelaarstraat

5
Langgevelboerderij Langgevelboerderij
ca. 1950
Wederopbouw
Machinale baksteen, halfsteens verband. Langgestrekte gevel met deels vernieuwde
vensters in woonhuisgedeelte. Bedrijfsgedeelte met varkensstaldeuren, hooiluik
en mendeuren. Geknikt zadeldak, muldenpan.